

Toruń, 8 maja 2019

Dr hab. Katarzyna Więckowska
Katedra Filologii Angielskiej
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Anny Kisiel
Corporeal Aesth/Ethics: The Body in Bracha L. Ettinger's Theory and Art
(*Korporalna Est-Etyka. Ciało w teorii i sztuce Brachy L. Ettinger*)
napisanej pod kierunkiem prof. zw. em. dr. hab. Wojciecha Kalagi

Rozprawa doktorska mgr Anny Kisiel pod tytułem *Korporalna Est-Etyka. Ciało w teorii i sztuce Brachy L. Ettinger* jest wnikliwym i konceptualnie złożonym studium ciała jako przestrzeni proto-etyki w twórczości Ettinger. Rozprawa liczy 255 stron i składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, wniosków, obszernej bibliografii i aneksu zawierającego reprodukcje omawianych w rozprawie prac Ettinger. Całość została podzielona na dwie części: pierwsza, składająca się z trzech rozdziałów, przedstawia teorię macierzy Brachy L. Ettinger w kontekście krytyki psychoanalitycznej, etyki oraz problematyki płci kulturowej, natomiast druga, złożona z dwóch rozdziałów, skupia się na nawiązaniach do teologii oraz kwestiach związanych z wpływem Shoah na twórczość Ettinger i na współczesną myśl krytyczną. W całej pracy analiza myśli Ettinger łączy się z odwołaniami do jej twórczości, a interpretacja prac z serii *Eurydyka* i *Św. Anna*, związanych z historią kobiet z getta w Mizoczu, bezpośrednio odwołuje się do kwestii traumy, studiów nad pamięcią, Holokaustu, etyki i odpowiedzialności. Każdy z rozdziałów przedstawia inną propozycję ujęcia myśli Ettinger – psychoanalityczną, feministyczną, dekonstruktywistyczną, polityczną, etyczną – oraz odwołuje się do innych teoretyków, począwszy od Z. Freuda i J. Lacana, poprzez J. Kristevę, M. Hirsch, G. Deleuze'a i F. Guattari'ego, po G. Agembena i J. Derridę. We wszystkich częściach kluczowe pozostają kwestie relacji między cielesnością, podmiotowością, pamięcią, sztuką i traumą, zarówno międzypokoleniową, jak i osobistą; Autorka rozważa etyczny wymiar tych relacji odwołując się do filozofii Emmanuela Lévinasa. Głównym celem rozprawy jest zbadanie etycznego potencjału ciała i teorii

macierzy Ettinger (s. 10); moim zdaniem cel ten został w pełni osiągnięty, a sposób przeprowadzenia wywodu dowodzi bardzo dobrych umiejętności analitycznych i szerokiej wiedzy teoretycznej Autorki.

Anna Kisiel opisuje ogólną perspektywę przyjętą w pracy jako hermeneutyczne odczytanie teorii i sztuki Ettinger, które jest zarazem opisowe i krytyczne (s. 11). Zgadzam się z Autorką, że taka perspektywa umożliwia połączenie sfery teorii/obserwacji ze sferą afektu/uczuć (s. 11) i pozwala na przedstawienie ciała jako przestrzeni, która „czuje-widzi” (s. 197). Perspektywa ta pozwala także na pokazanie ścisłego związku między teorią a sztuką Ettinger, co jest jednym z podstawowych założeń pracy. Ciało jest kluczową kategorią w rozprawie, rozumiane poza ograniczeniami esencjonalizmu i biologizmu, jako przestrzeń proto-etyki i relacji między podmiotem a Innym(i) (s. 10). Podkreślenie roli ciała w systemie Ettinger jest jednym z głównych zadań, jakie stawia sobie Pani Kisiel, stąd też cielesność – przede wszystkim ciało kobiety i matki – powraca na różnych poziomach analizy relacji między podmiotami, traumą, pamięcią, teorią i sztuką. Nie jest to jednak ciało „uporządkowane”, unormowane czy piękne, lecz podatne na zranienie, straumatyzowane i kruche, które, jak przekonująco argumentuje Autorka, wzywa innych do odpowiedzialności, pamięci i gościnności (*hospitality*). Przyjęcie przez mgr Kisiel perspektywy łączącej cielesność z etyką jest moim zdaniem bardzo trafnym wyborem, szczególnie w przypadku myśli Ettinger, która jest jeszcze stosunkowo mało znana, a która stanowi ciekawą alternatywę zarówno dla klasycznego podejścia psychoanalitycznego, jak i dla propozycji J. Kristevy i L. Irigaray.

Rozprawa odznacza się klarowną i przemyślaną strukturą. Część pierwsza to wprowadzenie do teorii i sztuki Ettinger, gdzie Autorka omawia najważniejsze aspekty myśli badaczki umieszczając je w kontekście współczesnych teorii podmiotowości, pozostających w tradycji głównie psychoanalitycznej. Część druga to odczytanie teorii macierzy w kontekście teologicznym oraz etycznym, w odniesieniu do J.-L. Nancy, widmontologii J. Derridy, koncepcji *homo sacer* G. Agambena i epifanii twarzy E. Lévinasa. Punktem wyjścia do interpretacji Ettingeriańskiej teorii macierzy są prace Griseldy Pollock, o czym Pani Kisiel pisze we wstępie do rozprawy (s. 8); warto jednak podkreślić, że Pollock jest inspiracją, którą Autorka znacząco poszerza o odniesienia do szeregu współczesnych koncepcji krytycznych i własne propozycje badawcze. Wstęp nakreśla tematykę pracy i przedstawia cele badawcze, a także sytuuje teorię macierzy w kontekście psychoanalizy J. Lacana i Z. Freuda oraz

francuskiego feminizmu kulturowego (s. 5-8). W rozdziale pierwszym omówiono główne pojęcia teorii macierzy (m.in. *severality, communicating, conaissance*), podkreślając rolę cielesności oraz ujęcie podmiotowości w kategoriach (etycznego) spotkania, otwarcia na Innego i „stawania się z” (*becoming-with-somebody/something*, s. 37). Ettingeriańska koncepcja macierzy została przeciwstawiona psychoanalizie Z. Freuda i J. Lacana, przede wszystkim w odniesieniu do uprzywilejowanej pozycji fallusa (analiza relacji między pojęciami macierz/macica a fallus/penis, s. 29), wyparciu roli macierzyństwa oraz porządku symbolicznego. Autorka omawia także pojęcia *chory* i *abiektu* zaproponowane przez Julię Kristevę, by pokazać, że koncepcja macierzy Ettinger wykracza poza porządek falliczny, czyli także poza konceptualizację ciała matki jako niebezpiecznej przestrzeni utraty podmiotowości i odrębności (s. 26). Do definicji kobiecości i podmiotowości poza porządkiem fallicznym Autorka powraca w innych częściach pracy, podkreślając wagę tych koncepcji w pracach Ettinger. Jak pisze Autorka, w odróżnieniu od klasycznej psychoanalizy, Ettinger nie opiera swojej myśli na dychotomiach lub dążeniu do symbiozy, lecz postuluje trwałe istnienie minimalnej różnicy, ciągle stawanie się (s. 35), transpodmiotowość (s. 41) i otwartość na Innego, która zawiera potencjał etycznego spotkania (s. 44). Ostatnia część rozdziału poświęcona jest analizie prac Ettinger z serii *Eurydyka* i *Św. Anna*, która pokazuje kobiecy i cielesny charakter macierzy. Autorka odwołuje się do omówionych wcześniej pojęć i postulatów teoretycznych, by przedstawić malarstwo Ettinger jako przestrzeń spotkania, transsubiektywną i otwartą na innego (s. 53), kwestionującą ustalone granice podmiotowości, wiedzy i ciała.

Rozdział drugi jest próbą udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy ciało kobiety może być przestrzenią etyczną, lub, jak pisze mgr Kisiel, czy może być miejscem renegotjacji człowieczeństwa (s. 57). Autorka rozważa rolę ciała kobiecego jako potencjalnego nośnika wiedzy, sensu i etyki umiejscawiając teorię Ettinger w kontekście Lacanowskich twierdzeń na temat języka i nieświadomości; schizoanalizy G. Deleuze’a i F. Guattariego; oraz relacji między Innością a kobiecością w ujęciu E. Lévinasa. Ważnym fragmentem tego rozdziału jest dyskusja na temat roli kobiecości w etyce Lévinasa, gdzie omówiono proponowane przez Ettinger sposoby wyjścia poza ograniczającą definicję kobiecości przedstawioną przez francuskiego filozofa (s. 60-65). Autorka sygnalizuje problematyczne miejsce kobiet i kobiecości w myśli Lévinasa, szkoda jednak, że nie przywołuje, choćby w przypisach, zastrzeżeń wysuwanych przez badaczki feministyczne – w kontekście tematu rozprawy

szczególnie istotne wydają się uwagi na temat cielesności i kobiecości sformułowane przez Luce Irigaray (np. w „The fecundity of the caress”). Odwołując się do schizoanalizy Deleuze’a i Guattariego, Autorka omawia różnice w sposobach myślenia o stawaniu się i nawiązywaniu połączeń na podstawie metafory tkania i koncepcji „kłącza” oraz „ciała bez organów” – do krytyki pozycji kobiety w modelu Deleuze’a i Guattariego Autorka powraca w dalszych częściach pracy. Analiza jest ciekawa, wyczerpująca i umiejętnie przeprowadzona, a metafora tkania wydaje się bardzo dobrym punktem wyjścia do pisania o kobiecości, szczególnie w przypadku psychoanalizy, której twórca twierdził, że unikalnym wkładem kobiet w rozwój cywilizacji było właśnie tkactwo. W dalszej części rozdziału, słynna teza Lacana, że „nieświadomość jest ustrukturyzowana jak język” (s. 70) jest punktem wyjścia do omówienia relacji między ciałem kobiety a znaczeniem i wiedzą a językiem u Ettinger. Jak pisze Autorka, według Ettinger ciało kobiece odgrywa ważną rolę w procesie poznania, ponieważ może ono przekazywać nie tylko wiedzę, ale także wspomnienia, również bolesne i traumatyczne, których źródłem nie jest „ja” (s. 75). Podobną rolę pełni sztuka, która może być nośnikiem traumy i pamięci o Holokauście. Kończąc rozdział analiza prac Ettinger jest świetną ilustracją roli sztuki jako est/etycznej przestrzeni spotkania. Warto tutaj zaznaczyć, że analizując prace Ettinger Autorka omawia także jej wyjątkową technikę – poprzez złożony proces tworzenia fotokopii i nakładania kolejnych warstw farby na niewyraźne, zatarte obrazy, prace artystki stają się przestrzenią graniczną, „dotykają[ca] granic reprezentacji” (s. 83).

W rozdziale trzecim mgr Kisiel omawia teorię i sztukę Ettinger z perspektywy płci, zastanawiając się nad uprzywilejowaną pozycją kobiet i kobiecego ciała oraz możliwością zastosowania teorii macierzy w dyskusjach poświęconych męskości i mężczyznom. Autorka bardzo dobrze zdaje sobie sprawę z pułapek obiektywności i uniwersalizmu, o czym świadczy jej krytyczne podejście do psychoanalizy Freuda i Lacana, gdzie „uniwersalny” oznacza „męski”. Podobne niebezpieczeństwa kryją się również w kategorii „ludzkości”, dlatego też pewne wątpliwości mogą budzić stwierdzenia, które wydają się sytuować „ludzkość” poza płcią (np. „Nevertheless, the main message resurfacing in Ettinger’s theoretical mythos concerns humanity” na s. 126, jako komentarz podsumowujący dyskusję na temat płci u Ettinger). Nie jest łatwo pisać o artystce, która próbuje odmaskulinizować dyskurs psychoanalityczny i wyjść poza logikę binarnych opozycji, a jednocześnie twierdzi, że ciało, o którym pisze nie jest neutralne (s. 95) i że „archaiczną przestrzenią pierwszego spotkania”

(s. 96) jest ciało matki. Autorka przekonująco omawia ten skomplikowany status kobiecości, zaznaczając jego uwikłania w różne dyskursy krytyczne i przekonująco omawiając szereg problemów oraz ograniczeń związanych z próbą pomyślenia cielesności „poza płcią” (s. 91). W tym kontekście szczególnie ciekawym fragmentem rozdziału jest porównanie perspektywy Ettinger i E. Grosz (s. 100-102) oraz omówienie konserwatywnych, esencjalistycznych odczytań teorii psychoanalitycznych (s. 106-107), które dobrze ilustrują problemy ważne dla współczesnej krytyki feministycznej.

Analizując znaczenie płci kulturowej i biologicznej w teorii i sztuce Ettinger, Autorka sięga po wątki biograficzne i omawia sposoby, w jakie artystka i jej rodzina – matka, ojciec i brat – przedstawiani są w jej pracach. Warto zaznaczyć, że taki zabieg łączenia historii publicznej z prywatną – stosowany w rozprawie kilkakrotnie – podkreśla znaczenie wymiaru ponad-podmiotowego (transsubiektywność) i dialogiczny charakter sztuki Ettinger, jak również świetnie odzwierciedla splątanie sfery prywatnej z historią, przeszłości z terażniejszością, czy traumy międzypokoleniowej z osobistą historią w teorii macierzy. Pisanie o kobiecości/kobietach i męskości/mężczyznach wymusza nieustanny ruch między metaforą a doświadczeniem, z czym Autorka dobrze sobie radzi, z jednej strony przywołując przekonania Ettinger na temat feminizmu i praw kobiet, a z drugiej omawiając biblijne i mitologiczne postaci tworzące „Ettingeriańską mitologię” (s. 108-116). Rozdział jest dobrym zakończeniem pierwszej części pracy, poświęconej lekturze myśli Ettinger, a omówienie nawiązań do Biblii sygnalizuje przejście do rozważań teologicznych i filozoficznych w drugiej części rozprawy.

Rozdział czwarty poświęcony jest wpływowi teologii judeochrześcijańskiej na twórczość i myśl Ettinger, przy czym Autorkę interesuje zarówno sposób, w jaki tropy religijne odzwierciedlają ucieleśnioną logikę macierzy, jak i teologiczne zakorzenienie używanych przez Ettinger pojęć (s. 129). Celem rozdziału jest określenie związku między ciałem w teorii macierzy a teologią i etyką; Autorka omawia takie pojęcia, jak ucieleśnienie, transcendencja, objawienie, przymierze i mesjanizm odwołując się do prac współczesnych filozofów – przede wszystkim G. Agambena, J. Derridy, E. Lévinasa i J.-L. Nancy. Rozdział rozpoczyna się od przeciwstawienia Ettingeriańskiej teorii macierzy Lévinasowskiej koncepcji spotkania z Innym oraz chrześcijańskiej wizji ucieleśnienia. Na uwagę zasługuje dyskusja ucieleśnienia nie tylko w odniesieniu do teorii Ettinger, ale też jej stylu, który Autorka odczytuje jako przykład *écriture féminine* H. Cixous (s. 142). Równie ciekawe są rozważania

Kuna

poświęcone znaczeniu „przymierza” (*covenant*) i „współ-czucia/pasji” (*com-passion*) (s. 149-150) w teorii macierzy i Biblii oraz opis sztuki jako przestrzeni paktu i etycznego spotkania poprzez ciało (s. 143, 160). Odwołując się do biblijnej opowieści o Abrahamie i Izaaku, oraz do jej interpretacji przez Derridę, Autorka analizuje etyczny wymiar (matczyne) poświęcenia u Ettinger (s. 155), które można odnieść także do spotkania ze sztuką, wymagającego od widzów poświęcenia własnego bezpieczeństwa i zgody na naruszenie granic. Kończąc rozdział propozycja odczytania prac Ettinger przy użyciu takich kategorii, jak objawienie, mesjanizm czy „*pres-absence*” (s. 161) jest bardzo dobrym przykładem możliwości, jakie otwiera przed krytyką proponowana przez mgr Kisiel perspektywa.

Piąty i ostatni rozdział pracy bada wpływ Shoah na twórczość Ettinger. Chciałabym od razu zaznaczyć, że uważam ten rozdział za najlepszą część rozprawy, przede wszystkim ze względu na oryginalną perspektywę badawczą prowadzącą do ciekawej interpretacji prac Ettinger. Widać tu także dużą wrażliwość Autorki oraz umiejętność omawiania trudnych tematów i konceptualnie złożonych problemów. Choć rozdział skupia się na analizie Zagłady w malarstwie Ettinger, pytania zadawane przez mgr Kisiel, za T. Adorno, dotyczą sztuki jako takiej i możliwości tworzenia po Auschwitz. Kluczowym terminem staje się zawłaszczenie i pytanie o prawo do przedstawienia Zagłady i cierpienia Innych. Autorka udziela odpowiedzi twierdzącej, podkreślając etyczny wymiar sztuki, w którym odbiorcy współuczestniczą w traumie innych i powoływani są do odpowiedzialności. W przypadku prac Ettinger, jak udowadnia mgr Kisiel, przyjęcie perspektywy łączącej twarz Innego Lévinasa, *homo sacer* Agembena i widmontologię Derridy pozwala w pełni odkryć ich proto-etyczny potencjał (s. 195). Istotna w tej perspektywie jest rola odbiorców, stąd też rozdział rozpoczyna omówienie opisanych przez M. Hirsch genderowo uwarunkowanych strategii reprezentacji drugiej wojny światowej, w których kobiecość łączona jest zwykle z poświęceniem. Wychodząc od „spojrzenia nazisty” Hirsch, mgr Kisiel proponuje alternatywny sposób patrzenia, „współ-czujące spojrzenie” (*com-passionate gaze*), które pozwala na nawiązanie z ofiarą relacji opartej na szacunku, gościnności i odpowiedzialności oraz umożliwia doświadczenie traumy Innego (s. 177). Autorka omawia strategie upodmiotowienia ofiar Holokaustu odwołując się do koncepcji *zoē* i „nagiego życia” (*bare life*) Agembena oraz Lévinasowskiej twarzy – analizowane z tej perspektywy, czekające na śmierć kobiety z getta Mizocz to *homines sacri* (s. 181), poprzez które ujawnia się epifania twarzy. Przedstawioną w rozdziale perspektywę dopełnia widmontologia Derridy, która służy mgr Kisiel do opisanego widmowego charakteru

„bohaterek” prac Ettinger, trafnie nazwanych „figures of varying temporalities who resist being confined to one of the times” (189). Hauntologia dobrze odzwierciedla także przyjętą w rozprawie ogólną strategię badawczą, gdzie teoria i sztuka Ettinger „nawiedza” inne teorie i prace, jednocześnie będąc przez nie nawiedzana.

W konkluzji rozprawy Autorka przedstawia najważniejsze wnioski, podkreślając ścisły związek między teorią a sztuką Ettinger oraz kluczową rolę ciała jako nośnika wiedzy, uczuć i pamięci. Warto podkreślić, że mgr Kisiel zwraca uwagę także na problemy, które badaczki mogą napotkać w teoriach Ettinger, związane przede wszystkim z kategorią płci. Wnioski zawierają sugestie nowych kierunków badań; szczególnie interesujące wydają się propozycje dotyczące nowego materializmu i studiów nad traumą, które rozwijają wątki już obecne w pracy.

Rozprawa mgr Kisiel to wyjątkowo solidne i rzetelne studium znaczenia ciała w teorii i sztuce Brachy L. Ettinger, a jednocześnie krytyczny przegląd najważniejszych perspektyw badawczych i podejść reprezentujących zwrot etyczny we współczesnej humanistyce. Pracę wyróżnia wysoki poziom wywodu – Autorka posiada rozległą wiedzę teoretyczną i krytyczną, z łatwością porusza się wśród złożonych dyskursów, proponując oryginalne rozwiązania. Przedstawione w pracy interpretacje prac Ettinger są przemyślane i dogłębne, bardzo dobrze ilustrują stawiane przez Autorkę tezy. Jednym z najlepszych określeń teorii i sztuki Ettinger jest opis Eurydyki, który Judith Butler zamieszcza w przedmowie do *The Matrixial Borderspace*: Eurydyka, pisze badaczka, zawsze „już jest utracona, już jej nie ma, chociaż w momencie, gdy dosięga jej nasze spojrzenie, jednak przez chwilę jest” (vi-vii). Pani mgr Kisiel udaje się opisać ten Ettigeriański sposób myślenia nie esencjalizując go, lecz wykorzystując zawarty w nim potencjał do przekraczania granic.

Pracę mgr Kisiel oceniam wysoko, uważam jednak, że zabrakło w niej kilku odniesień, które wzbogaciłyby wywód, a czasem bardziej go skonkretyzowały. Krytyka feministyczna jest w rozprawie ważnym punktem odniesienia, ale Autorka odwołuje się głównie do J. Kristevy. W kontekście psychoanalizy i feministycznych odpowiedzi na myśl Emmanuela Lévinasa równie ważna wydaje się Luce Irigaray – mgr Kisiel odwołuje się do niej w pracy, ale uważam, że polemika Irigaray z Lévinasem (np. „The fecundity of the caress”, o którym już pisałam) zasługuje na szersze omówienie. Krytyka feministyczna mogłaby także dostarczyć Autorce argumentów w dyskusji na temat kobiecości w myśli

Lévinasa, a być może również wskazać kolejne problemy, do których można się odnieść analizując rolę płci u Ettinger – dobrym wprowadzeniem byłby tu artykuł Stelli Sandford pt. “Levinas, feminism and the feminine”, z *The Cambridge Companion to Levinas* (2002; red. S. Critchley i R. Bernasconi). Nie chodzi o szczegółowe omówienie tej rozległej debaty, ale raczej o zasygnalizowanie, że do problemów, które są omawiane w pracy, odniosły się także inne badaczki. Istotną częścią rozprawy jest trauma międzypokoleniowa, dlatego też szkoda, że zabrakło odwołań do psychoanalitycznych prac Nicolasa Abrahama i Marii Torok, szczególnie do ich koncepcji transmisji traumy (np. w *The Shell and the Kernel: Renewals of Psychoanalysis* (1994)). W przypadku publikacji pracy, konieczne byłoby dodanie odwołań do prac tych psychoanalityków, warto byłoby także szerzej omówić niektóre z używanych w pracy podejść i pojęć (np. *homo sacer* czy hauntologia), co pozwoliłoby na uwypuklenie wkładu Autorki.

Powyższe zastrzeżenia nie wpływają na wysoką ocenę rozprawy mgr Anny Kisiel. Praca jest nowatorska i wartościowa, stanowi istotny wkład w badania nad cielesnością i etyką we współczesnej sztuce i dyskursach krytycznych. Rozprawa odznacza się klarowną strukturą i jest napisana bardzo dobrą angielszczyzną. Jestem przekonana, że po dokonaniu niewielkich poprawek praca warta jest opublikowania.

Stwierdzam z pełnym przekonaniem, że przedstawiona mi do oceny rozprawa pt. *Corporeal Aesth/Ethics: The Body in Bracha L. Ettinger's Theory and Art* (Korporalna Estetyka. Ciało w teorii i sztuce Brachy L. Ettinger) spełnia warunki określone w art. 13 ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki i wnoszę o dopuszczenie magister Anny Kisiel do kolejnego etapu postępowania w przewodzie doktorskim.

Katarzyna Kisiel